

Fig. 1. Kirken i landskabet set fra syd. Foto Mogens Vedsø 2011. – *The church in the landscape seen from the south.*

AS KIRKE

BJERRE HERRED

Historisk indledning. Sognavnet blev indtil 1896 skrevet Assens; den nuværende korte form As (nævnt første gang 1563) er opstået ved en sammentrækning af Assens Sogn til As Sogn. Det gamle navn er afledt af Assnæs og dannet af trænavnet *ask* og *næs* om den halvø, hvor sognet ligger.¹

Kronen afhændede 1687 patronatsretten over kirken til kancellisekretær Peder Rodsteen til Langholt og Sønder Elkær, der overdrog den til sin faster Ingeborg Rodsteen.² Hun solgte 1692 kirken til Holger Reedtz til Palsgård, sognets hovedgård (jf. *†*kiste s. 1371).³ Kirken tilhørte herefter Palsgård frem til 1923, da godsejer Einar Schou overdrog den til *selveje*.⁴

Ejerskabet til Palsgård var i 1500-tallet spredt på flere hænder, og adskillige adelsslægter havde part i gården. En medejer, Hartvig Thomesen Juel, blev 1572 begravet i *†*kapellet ved skibets sydside (se s. 1371), og samme år skænkede Gjerd Pedersen Galt en *†*altertavle til kirken (s. 1361). Ernst Normand til Selsø (lensmand over Koldinghus Len) samlede møjsommeligt gårdens forskellige dele under sig og ønskede

herefter (1634) også at få patronatsretten over 'Assens Kirke, som er sognekirke til hans gård Palsgård'.⁵ Hans ansøgning blev dog ikke imødekommet, og heller ikke et tilsvarende ønske 1660 fra hans svigersøn, Joachim Frederik Pentz.⁶ Pentz blev ruineret under svenskekrigene 1657-60, hvorefter der tilsyneladende igen en tid var flere ejere (jf. landsdommer Peder Luxdorphs bekostning af *†*altertavlens staffering 1680).

Kirkegods. Nogle mindre jordlodder (vel altergods fra den katolske tid) blev efter reformationen bestyret af lensmanden over Stjernholm Len (jf. s. 1020 ff.). Axel Nielsen Arenfeldt, medejer af Palsgård, havde således 1567 nogle jorder tilhørende Rårup og As kirker i pant af Kronen.⁷ Ernst Normand (jf. ovf.) fik 1636 bevilget et mageskifte, så han af 'Assens Kirkes jorder' overtog tre agre og et engstykke ved Overby mod gods andetsteds i herredet.⁸

Anneksforhold. Sognet har siden reformationstiden haft Klakring som anneks. I den sidste katolske tid, 1496, blev det påbudt, at Rårup og As skulle være anneks, uden at det fremgår, hvilket sogn der skulle være hovedsogn.⁹

Fig. 2. Luftfoto af kirken og landskabet set fra sydvest. Foto Sylvest Jensen 1947. KglBibl. – *Aerial photo of the church and landscape seen from the south west.*

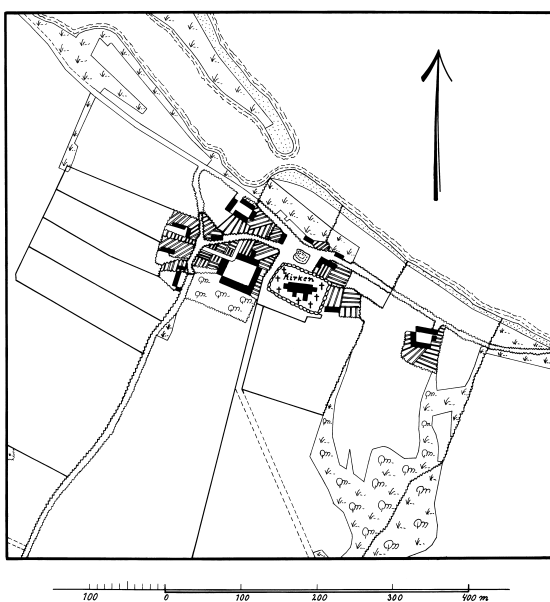

Fig. 3. Udsnit af matrikelkort over Kirkholm, målt af I. Groulef 1797 og kopieret 1848 af Huth. Tegnet af A. Brinch Thorsen 1995. 1:10.000. – *Detail of cadastral map of Kirkholm.*

Sognet har, da kirken blev bygget, på det nærmeste udgjort en lille trekantet ø, hvis østre spids rager langt ud i Kattegat, hvor den ender i det skovklædte As Hoved.¹⁰ Grænsen til nabosognene følger en fugtig dalbund, der strækker sig fra As Vig i nord til bunden af bugten ved Juelsminde i syd. Sognets indre er en frugtbar moræneflade med landsbyerne Overby og Hosby, der udgør ét ejerlav, og hovedgården Palsgård. Kirken ligger ud til As Vig, ca. 700 m nordøst for Overby, og med en lille bebyggelse Kirkholm (1579 *Kirkholm*) omkring sig. Bygningen er rejst på skrænten lige oven for den sandede strand, der er gammelt maritimt forland. Neden for kirken udmundede indtil for få årtier siden Skjold Å, hvis munding var tvunget sydover på grund af den strandvold, som strømmen har opbygget (jf. fig. 2, 3).¹¹

Kirkens beliggenhed er bemærkelsesværdig, idet egnens øvrige kirker alle er trukket tilbage fra kysten og opført et stykke inde i landet (jf. Stouby

og Barrit). Placeringen ved bunden af As Vig kan muligvis skyldes, at der her har været en naturlig landingsplads, en lille havn ved Kattegat, som dog hverken kan spores skriftligt eller arkæologisk.

Kirkegården, der 1868 er udvidet med 2½ skpr. land (ca. 1750 kvadratmeter) mod syd,⁴ strækker sig ud til skrænten, hvor kystlinjens forløb fra nordvest mod sydøst har været bestemmende for dens udformning.¹² *Indhegningen* består af teglafdækkede kløvestensmure fra 1868 og de følgende år, dannet af kampesten fra de gamle *†stendiger*. Det nordre dige blev 1684 trukket lidt sydover, idet 'stensætteren flyttede kirkegårdsmuren, der stod usikkert på siden af en banke, ind på en 50 favne lang ny grund'.¹³

Indgange. En *køreport* i syd, der leder ind fra parkeringspladsen, er formodentlig tegnet af arkitekt Johannes Magdahl Nielsen (jf. ligkapel 1916). Den lukkes af træfløje mellem pyramideafdækkede piller af kampesten. Ved porten er en ganglåde, og andre låger findes i øst og vest, hvoraf den sidste giver adgang fra præstegården. *†Indgange*. En tømret 'nordre kirkelåde' (måske at forstå som den vestre?) fik 1682 et nyt tag af brædder, mens den østre låge blev forsynet med en tømret *†kirkerist* ('trærist').¹³ 1834 reparerede man stentrappen, der ledte op fra præstegården til kirkegården.¹⁴ Indgangene lukkedes 1862 af 'stakitlåger'.⁴

†Beplantning. En 'planering' af kirkegården, foretaget i forbindelse med udvidelsen 1868, fulgtes op af en tæt beplantning langs skellet, vist overvejende af elmetræer (jf. fig. 2). Ved en påbudt frilæggelse 1958 skulle hvert andet træ fældes, mod syd dog alle træer. Kirken ligger i dag næsten frit i landskabet, idet man foruden træerne også har fjernet et mindre hus nord for kirkegården.

Et *ligkapel* syd for kirkegården og nær porten er bygget af arkitekt Johannes Magdahl Nielsen og ved indskrift dateret »1916«. ¹⁵ Det er et særegent, kvadratisk hus i en slags skønvirkestil, dækket af et pyramidetag i to afsæt og kronet af et kobberklædt kors (jf. fig. 2). Til kapellets østside er 2008 føjet en udbygning i samme stil og med lavt, afvalmet tag, indeholdende mandskabsrum og gravkontor (arkitektfirmaet Knudsen & Halling, Horsens).

Præstegården, der siden 1500-tallet har ligget lige vest for kirkegården, ses på matrikelkortet 1797 (fig. 3) som et firfløjet anlæg. Den nuværende hovedbygning (vestre længe) er et grundmuret hus fra 1888; en søndre længe, stråetækt og i bindingsværk, er fra 1907.

En middelalderlig *†tegløvn*, fremdraget i skrænten ca. 200 m nordvest for kirken, blev udgravet og atter tildækket 1962.¹⁶ Den målte 4,5×5,2 m og har haft tre indfyringshuler; murene (munkesten i munkeskifte) var bevaret i indtil en meters højde.¹⁷ Ovnen, der også har været benyttet til kalkbrænding, lod sig ikke nærmere datere, men blev af udgraveren, dr. med. Bent Sylvest, Horsens, naturligt nok sat i forbindelse med byggeriet af kirken.

BYGNING

Oversigt. Den langstrakte kirke består af kor og skib, formentlig fra sidste halvdel af 1200-tallet, samt en række senmiddelalderlige udvidelser, der er gennemført etapevis ca. 1475-1525. Kor og skib fik indbygget hvælv, et våbenhus blev opført ved skibets sydside og skibet forlænget mod vest og forsynet med et lille styltetårn. Et *†kapel* ved skibets sydside, nedrevet o. 1800, var ældre end hvælvene i skibet. Kirken er hovedstandsæt og nyindrettet o. 1800 og restaureret igen 1904 (arkitekt Hans Christian Amberg). *Orienteringen* har en mindre afvigelse mod syd.

KOR OG SKIB må trods brugen af blandede materialer, kampesten og tegl, være opført under ét og efter åbningernes form at dømme i overgangstiden mellem romansk og gotisk (jf. ndf.). *Grundplanen* er den traditionelle romanske, dog med en forholdsvis bred korbue. Springet mellem kor og skib svarer omtrent til en halv murtykkelse, og dørene er som vanligt anbragt vestligst i skibets langsider.

Materialer og teknik. Koret, triumfinuren og skibets nordøstre hjørne er indtil en højde af ca. 2,7 m af *rå og kløvet kamp*. Murene herover er af *munkesten*, der ligeledes er brugt omkring korbuen og et vindue i øst samt i resten af skibet.

Hverken kor eller skib har sokkel, og kampestenspartierne indeholder ingen åbninger eller andre sigende detaljer. Teglstensmurene er i munkeskifte; i de uforstyrrede partier ses endnu skarptryggede fuger.

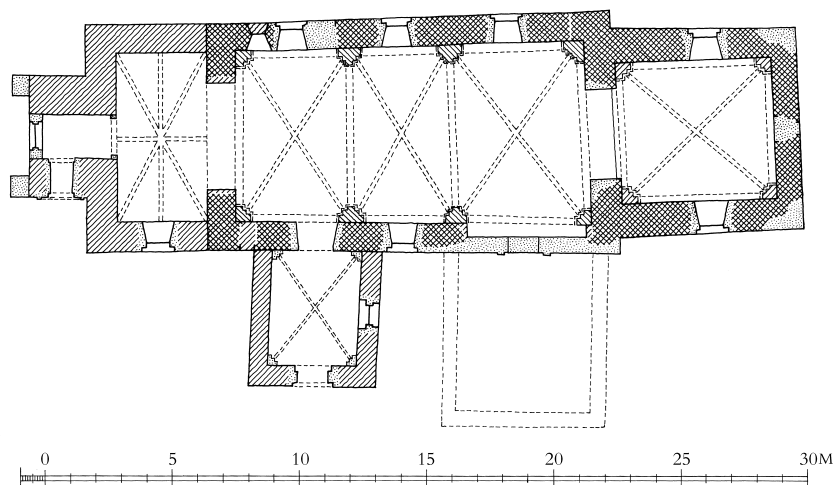

Fig. 4. Grundplan. 1:300. Tegnet af Merete Rude 2011 efter opmåling af arkitektfirmaet Vilhelmsen & Kristensen 1984, suppleret af NJP. – *Ground plan.*

Når korets østre hjørner og skibets sydøstre i dag er af tegl, skyldes det senere reparationer, for også de må oprindelig have været af granit. Korets hjørner er fra grunden til murkronen af store sten i munkestensformater og synes muret samtidigt med gesimsen (vel o. 1800); øverst adskiller de nymurede partier sig klart fra det omgivende, middelalderlige teglstensensmurværk. Skibets sydøstre hjørne er formentlig ommuret i forbindelse med tilføjesen

af $\ddagger$ kapellet (se s. 1354), og i øvrigt er et stort afsnit af skibets sydmur udmuret og forstyrret ved sløjfningen af dette. Vestmuren er gennembrudt i forbindelse med skibets forlængelse, men bevaret er det nederste parti af gavltrekanten (jf. ndf.), der kan studeres fra loftet. Muren er her 105 cm tyk og muret af velbrændte munkesten i munkeskifte; murkernen er af hånd- og hovedstore marksten.

Indvendig vanskeliggøres en nærmere undersøgelse af væggene af de høje paneler, der siden 1904 beklæder kirkens indre, hvor kun triumfmuren er uden beklædning. Over hvælvene er væggene af munkesten, dog er der brugt lidt kamp vestligst i sydsiden.

Vinduer og døre. Af oprindelige åbninger er kun bevaret korets østvindue, et vindue vestligst i skibets nordside og norddøren, alle med spidse eller spidsende buer. Øvrige åbninger, inklusive syddøren, er opslugt af nyere og større, mens et lille lavt anbragt $\ddagger$ vindue lige vest for våbenhuset sandsynligvis kun har været i brug en kort tid mellem våbenhusets tilføjeelse og hvælvslagningen i skibet (jf. s. 1351).

Det tilmurede, formentlig enkeltsmigede vindue i korets østgavl (jf. fig. 10) måler kun ca. 150×48 cm i udvendig flugt¹⁸ og har bund godt 2 m over jorden. Det er som nævnt muret i tegl og dermed samtidigt med munkestenspartiet, som her rækker et stykke ned i kampestensmuren

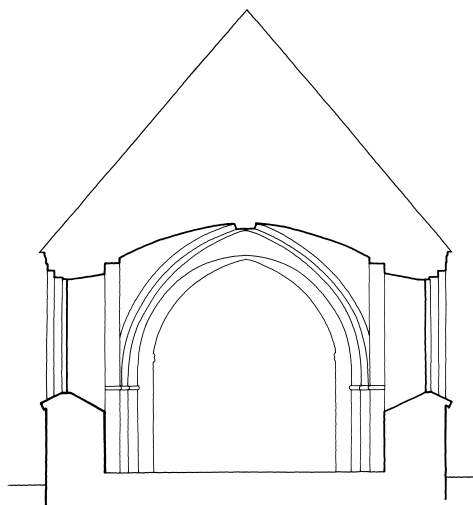

Fig. 5. Tværsnit gennem koret set mod vest. Korbuen havde endnu bevaret rester af $\ddagger$ kragbånd (s. 1350). 1:150. Målt af H. C. Amberg 1902, og tegnet af Merete Rude 2011. – *Cross-section through the chancel seen towards the west. The chancel arch still had remains of $\ddagger$ corbelling preserved.*

Fig. 6–8. Opstalter og snit 1:300. 6. Opstalter af kirkens øst- og nordside. Målt af H. C. Amberg 1902 og tegnet med enkelte korrektioner af Merete Rude 2011. 7. Længdesnit af kirken set mod syd. 1:300. Målt af H. C. Amberg 1902 og tegnet af Merete Rude 2011. 8. Opstalt af tårnets vestside med angivelse af den oprindelige arkade (s. 1352). Målt og tegnet af Thomas Bertelsen 2003. – *Elevations and section. 6. Elevations of the east and north side of the church. 7. Longitudinal section of the church seen towards the south. 8. Elevation of the west side of the tower showing the original arcade.*

(jf. ovf.). Den spidsende bue har halvstensstik og prydskitte. Indvendig er vinduet ca. 90 cm bredt; afslutningen er udvisket og kan ikke bestemmes.

Det dobbeltstigmigede vindue i skibets nordside nær det vestre hjørne (fig. 6) er tilmuret i ydre halvdel, men tilgængeligt fra loftet. Det måler udvendig 180×80 cm og er her afsluttet med en svagt spidsende bue (halvstensstik); indvendig er buen rund, og ligeså den 40 cm brede lysning. Vinduet, der har været i brug indtil hvælvslagningen, står med pudsede og hvidtede smige.

Den tilmurede *norddør* spores nu kun i det ydre (fig. 6), hvor man stadig ser østsiden af det spidsbuede spejl (med halvstensstik), hvori åbningen har været anbragt. Spejlet er bevaret i en højde indtil 2,2 m; bredden kendes ikke, men der synes at være tale om en meget beskedne åbning.

Facadeudsmykning. Korets flankemure prydes foroven af et *savskifte*, der er muret et skifte under

den moderne gesims. To små *blændinger* øverst i den glatte gavlspejs (fig. 10) må trods forstyrrelser være en rest af det oprindelige udstyr. Under et lille rektangulært felt ses et rudeformet, der nederst er forstyrret af en rund glug. Lignende småfelter findes øverst i korgavlen i Middelfart Kirke (jf. *DK Odense* 2247 med fig. 13) og i Kolding Skt. Nikolaj Kirkes vestgavl (s. 614 med fig. 19), begge formentlig fra tiden efter 1250.

Skibets vestre (†)gavltrekan har været optaget af en 5 m bred *blænding*, hvoraf nu kun de nederste skifter er ladt tilbage. Over et *savskifte* i niveau med murkronen følger to almindelige munkestensskifter og herover det brede blændingsfelt, der indledes med et tilbagetrukket, affaset skifte. Blændingens bund, der er trukket 6–7 cm tilbage fra facaden, er muret i almindelig skiftegang (munkeskifte) og omgives af tilsvarende murværk, hvoraf der dog kun er bevaret to skifter i

Fig. 9. Kirken set fra syd. Foto AM 2010. – *The church seen from the south.*

syd. Blændingen har udgjort et ubrudt felt, hvis øvre afslutning dog desværre ikke kendes. Feltet, der har optaget de midterste fem niendedele af gavltrekannten, kan sammenholdes med den store, kløverformede blænding, der har smykket den just omtalte gavl i Kolding; men modsat denne har blændingen i As nederst haft lodrette sider.

Indre. Den brede spidse *korbue* er som nævnt muret i tegl, mens det omgivende murværk er af kampesten. Før en ommuring af vangerne 1904 var mod koret bevaret det østre parti af de profilerede *†kragbånd*, der var anbragt knap 2,5 m over gulvet. Båndene var ifølge Ambergs opmåling (jf. fig. 5 og 7) ca. 20 cm høje og kun svagt fremspringende. J. B. Løffler beskriver dem 1879 som 'karnisformede kragsten', uden at angive materialet, der dog formentlig har været tegl. Ved restaureringen 1904 fik vangerne igen rektantede hjørner mod skibet. Efter en behugning stod buen indtil da med smigede sider for at lette indblikket til alteret fra herskabsstolen.

Rummene har oprindeligt været dækket af flade *†bjælkelofter*. Korgavlen og skibets nedtagne vestgavl er allerede omtalt. Skibets østre gavlspejs er afløst af en tyndere mur, formentlig i forbindelse med kirkens istandsættelse o. 1800.

Arkitektur og datering. Brugen af blandede materialer har tidligere ledt til den konklusion, at kirken først var opført som en romansk bygning og derpå radikalt ombygget o. 1300 (således Løffler 1879 og beskrivelserne i *Tiap*). Kampestenspartierne, der er uden særlige kendetegn, behøver dog ikke være ældre end teglstensmurene, og sandsynligvis har håndværkerne blot skiftet fra kampesten til tegl, da de nåede til de mere krævende detaljer. Dette ses flere steder i det østlige Sønderjylland (f.eks. i den senromanske korforlængelse i Løjt Kirke, jf. *DK Sjy* 1784) samt i Holsten og Mecklenburg.¹⁹ De spidsbuede og spidsende åbninger peger sammen med vestgavlens store blænding på et opførelsestidspunkt i den sidste halvdel af 1200-tallet, uden at bygningen kan siges at være egentlig unggotisk. Grundplanen er den gængs romanske, og svarende hertil fik kirken bjælkelofter og vinduet i skibets nordside dobbelte smige.

Fig. 10. Korets østgavl. Foto EN 2011. – *East gable of the chancel.*

SENMIDDELALDERLIGE ÆNDRINGER OG TILFØJELSER. Kirkens ombygning til et hvælvet rum i gotisk stil og med tilbygninger i syd og vest har strakt sig over et par generationer. Byggeriet, der er udført i tegl, kan til dels tidsfæstes ved hjælp af de kalkmalede dekorationer (s. 1356). Arbejdet er formentlig indledt i øst med korhvælvet, der er fra biskop Jens Iversen Langes tid (†1482). Skibets hvælv er dateret 1515(?), og inden da var $\ddot{t}$ kapellet og sandsynligvis også våbenhuset tilføjet. Vestforlængelsen, der fra første færd har været hvælvet, og styttetårnet hører til i

begyndelsen af 1500-tallet, men om denne udvidelse er ældre eller yngre end hvælvslagningen i skibet, kan ikke afgøres.²⁰

Krydshvælvene i kor og skib, henholdsvis ét og tre fag, er af den almindelige, sengotiske type (jf. længdesnit fig. 7). De hviler på falsede hjørne- og vægpiller, forsynet med et affaset kragled, og på helstens skjold- og gjordbuer. Korhvælvet har runde skjoldbuer (hvilket kan skyldes det bredere spænd), og de halvtstens ribber er nederst indledt med en kvart sten. I skibet, hvis buer alle er spidse, er østre fag lidt bredere end de to vestre,

Fig. 11. Kirken set fra nordvest. Foto Christian Eliassen Vedsø 2011. – *The church seen from the north west.*

utvivlsomt fordi der måtte tages hensyn til arkaden ind til $\dagger$ kapellet ved sydsiden.

Trods ensartetheden viser kalkmalerierne (s. 1356), at indbygningen af hvælv må være udført i to omgange og med flere årtiers mellemrum: i koret i Jens Iversen Langes tid som biskop (1449–82), i skibet 1515(?). I koret har murermesteren tilsyneladende efterladt sit bomærke (fig. 19), der findes tilsvarende i Århus Vor Frue Kirke og i Viby Kirke. I skibet godtgør kalkmalerierne, at de samme håndværkere også har arbejdet i Føns Kirke (Odense Amt).²¹

Den hvælvede *vestforlængelse* (fig. 11) og tårnet er bygget i én og samme omgang. Murene, der rejser sig over en syld af kampesten, er i munkeskifte, og fugerne står med skarprtryggede profiler. Et vindue i syd har fået samme form som kirkens øvrige o. 1800. Rummet er forbundet med kirken med en rundbuet arkade, brudt i skibets gamle vestmur. Det ottedelte hvælv har vederlag i væggene.

Det lille tårn (fig. 11) med nord-syd-vendte gavle er opført som et såkaldt *styttetårn* og har oprindeligt åbnet sig mod vest med en 6,5 m høj, rundbuet $\dagger$ arkade (fig. 8).²² Murværket er i forbindelse med vestforlængelsen, og tårnoverdelens østmur hviler oven på dennes murkrone. Arkaden, der har været afsluttet med helstensstik og prydscliffe, er nu lukket af en spærrmur, hvori der er indsat et vindue og herover en lem. Det smalle ‘arkaderum’ (kun 1,8 m bredt), hvorfra klokken har kunnet ringes, har ind mod kirken haft et højsiddende, nu tilmuret, spidsbuet $\dagger$ vindue. Om der herunder også har været en dør, lader sig ikke afgøre, idet det lille tårnrum nu i sin fulde bredde er forbundet med skibet. Indvendig er murene i nord og syd aftrappet opad, og der har været indlagt to lag bjælker. Det lave klokkestokværk, hvis gulv ligger 0,6 m under kirkens kip, har bevaret tre af sine fire små glanhuller, idet det søndre, hvor nu klokkerne hænger (fig.

13), er stærkt udvidet. Af de gamle lydhuller, fladbuede og falsede, er det østre og vestre 0,6 m bredt, det nordre kun 0,4 m. Gavltrekanterne har nu lige taglinjer. Den søndre er ommuret samtidig med klokkestokværkets sydside; den nordre har bevaret sin nedre halvdel, hvori der sidder en lille glug, afsluttet med trappestik.

Styltetårnets arkade er tilmuret senest i forbindelse med kirkens istandsættelse o. 1800, da der i sydmuren blev brudt en dør, som udvendig indrammes af en muret, klassicistisk *portal* med trekantfronton (fig. 14). Inden 1862 var døren dog tilmuret igen (jf. fig. 12), og det lille tårnrum, nu med bjælkeloft, var sat i forbindelse med kirken. Ved restaureringen 1904 genåbnedes døren i syd, og der blev muret to teglhængte støttepiller ved hjørnerne. Efter at arkaden var lukket (o. 1800), kom man op til klokken ad en udvendig stige ved vestmuren, der førte op til lemmen i mellemstokværket. Denne 'indgangsdør' blev 1881

forhøjet til de nuværende 3 alen, og der anbragtes et spidsbuet vindue herover.¹⁴ Stigen, der brugtes, når der skulle kimes ved højtidene, er 1942 afløst af en indvendig, tømret trappe ved vestvæggen.²³ Klokken ringes fremdeles fra kirkegården.

Våbenhuset ved skibets sydside er opført over en syld af kampesten og med dør i syd og et vindue i øst.²⁴ Huset nævnes 1680, da det skulle kalkes indvendig,¹³ og har fået sin nuværende skikkelse ved kirkens istandsættelser o. 1800 og 1904. Sydmuren optages af en høj rundbuet blænding, der når helt til gesimsen og omfatter døren. Over en ældre, dobbeltfløjet $\dagger$ dør var indtil 1904 et halvrundt vindue (jf. fig. 12), der gav lys til loftsrummet, hvorfra der var opgang til kirkeloftet. Ved restaureringen 1904 blev $\dagger$ bjælkeloftet afløst af et *krydshvælv*, tegnet af arkitekt Amberg. Det er muret af moderne mursten og hviler på spinkle, falsede piller. Samtidig ændredes døren, så den nu står med en rundbuet afslutning. Indvendig blev

Fig. 12. Kirken set fra syd før restaureringen 1904. Foto i privateje. — *The church seen from the south before the restoration in 1904.*

Fig. 13. Tårnets søndre glanhul med klokke støbt af Albertus Pauli (Albert Poulsen) 1510 (s. 1352, 1370). Foto AM 2010. – *South belfry light of the tower with bell founded by Albertus Pauli (Albert Poulsen) in 1510.*

murede $\dagger$ bænke langs væggene 1860 erstattet af malede træbænke.¹⁴ Gulvet bestod da af pikkede kampesten; i vinduet indsattes 1854 en spidsbuet støbejernsramme.¹⁴

Det senmiddelalderlige $\dagger$ kapel østligt ved skibets sydside, nedrevet o. 1800, var opført, inden skibet blev hvælvet 1515(?). Det er på matrikelkortet 1797 (fig. 3) vist som en aflang udbygning, hvis østside gik fri af skibets sydøsthjørne. Kapellet, der nærmest har haft karakter af en korsarm, åbnede sig mod kirken med en nu tilmuret, rundbuet arkade, 4,7 m bred, der står som en niche bag skjoldbuen i skibets østre hvælvfag (jf. fig. 7).²⁵ Kapellet blev – formodentlig efter en tid at have været forfaldent – fra 1572 anvendt som begravelse for ejere og medejere af Palsgård (jf. $\dagger$ gravsten og $\dagger$ kister). Genopbygningen (dvs. istandsættelsen) skete ifølge Danske Atlas (1768) på foranledning af Mourids Podebusk (til Kjørup og Lerbæk), der »lod (kapellet) bygge over sin Fetter Hartvig Thomesen Juul

(Juel) til Estrupgaard 1572«.²⁶ Denne oplysning har sandsynligvis stået at læse på en $\dagger$ bygningstavle.

Det adelige gravkapel forfaldt igen, måske som følge af svenskekrigene. 1680 måtte tømmerranden på kirkens regning 'afbryde det gamle tømmer, som i mange år har stået uden tag over en begravelse tilhørende Palsgård', og samtidig blev muren udbedret.¹³ Kapellet kaldtes 1756 en 'grundmuret udbygget begravelse' og rummede 1768 fire $\dagger$ ligkister for slægten Reedtz.²⁷ Det er formodentlig nedrevet i forbindelse med en hovedstandsættelse og nyindretning af kirken o. 1800. Arkaden ind til kirken er muret til i ydre murflugt, mens den indre halvdel ses som en niche bag herskabsstolen. Til en ældre $\dagger$ hershabsstol, nedtaget 1904, var der selvstændig adgang fra det ydre gennem en rektantet, nu tilmuret $\dagger$ dør, hvis rektantede, nyklassiske indramning med murede, hvidtede pilastre stadig ses (jf. portalen i tårnets sydside). I et $\dagger$ vindue over døren indsattes 1859 en spidsbuet støbejernsramme (jf. fig. 12).

Fig. 14. Dør, o. 1800, i klassicistisk indramning i tårnets sydмур (s. 1353). Foto EN 2010. – *Door in the south side of the tower, c. 1800.*

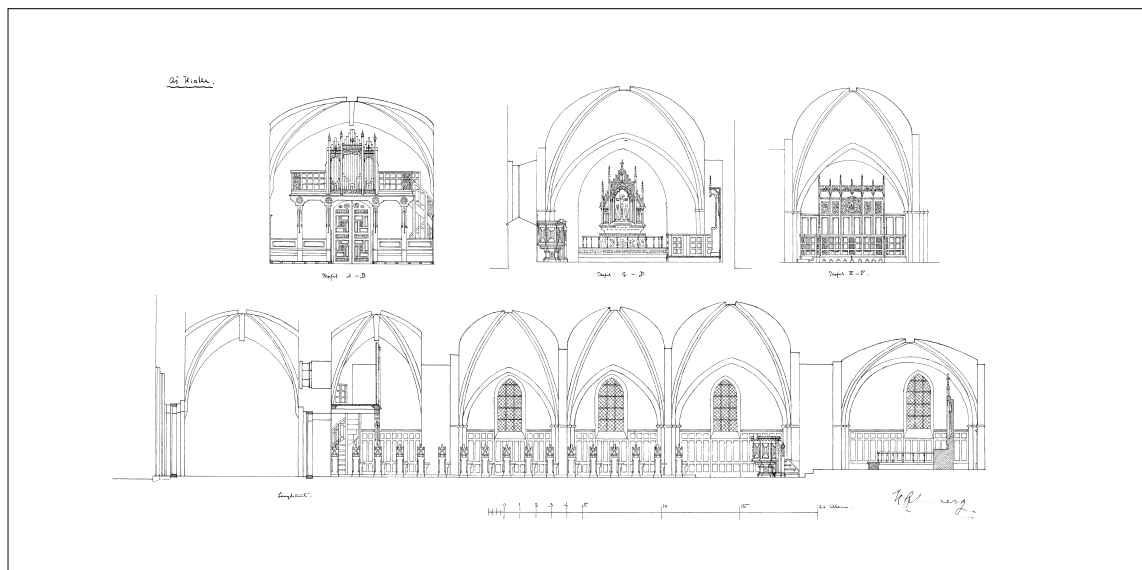

Fig. 15. H. C. Ambergs forslag 1902 til kirkens restaurering, nyt inventar (s. 1355, 1358) og nyt tårn (s. 1356). Tvær-snit og længdesnit, 1:300. – *H. C. Amberg's proposal in 1902 for the restoration of the church, new furnishings and a new tower. Cross-section and longitudinal section.*

VEDLIGEHODELSE OG SENERE ÆNDRINGER. I forbindelse med $\dagger$ kapellets istandsættelse 1680 måtte også skibets sydmur, 'som har taget skade af begravelsen', udbedres med mursten og kalk. Samtidig blev det brøstfældige tagværk repareret med spær ('spændtræer'), stolper og lægter, alt af egetømmer, og otte fag på 'kirkens ene side' (vel sydsiden) fik nye tagsten. Til en 'blyrende', formentlig en skotrende mellem skib og kapel, brugtes seks brædder og to tavler bly.¹³

En større *istandsættelse o. 1800* har omfattet både bygningen og inventaret. Som leder af arbejdet, der er udført i et afdæmpet, klassicerende formsprog, har været peget på bygmester Anders Kruuse i Horsens (Trap). Men hans byfælle Johan Jørgen Høffner kan også være en mulighed; han leverede således 1801 tegninger til nye sidefløje ved Palsgårds hovedbygning. Renoveringen er efter al sandsynlighed foretaget samtidig med nedrivningen af $\dagger$ sydkapellet og lukningen af styltetårnets arkade (jf. de små klassicistiske portaler i henholdsvis skibets og tårnets sydside). *Vinduerne* blev ommuret og uniformeret og formentlig suppleret med nye i skibets nordside, så kirken herefter står med syv ens, rundbuede og udvendig falsede åbninger. Bygningen fik sit nu-

værende præg med profilerede *gesimser* over facader og gavle, inklusive tårnets små gavlspidser.

Provsten noterede ved synet i sommeren 1819 tilfreds, at kirken (nu) var den 'første i herredet fra enhver side betragtet', og ved sin 'simple og skønne indretning' et mønster for en landsbykirke.²⁸ En væsentlig ændring ved kirkens fremtræden var – her som i nabokirkerne – indsættelsen 1859 af spidsbuede *støbejernsrammer* i de rundbuede åbninger.¹⁴ Forud for restaureringen 1904 stod korbuens vanger som nævnt med stærkt behuggede sider for at lette indblikket i koret. Tilsvarende var også vinduet østligst i skibets nordside forsynet med en bredere smig mod prædikestolen, for at præsten bedre kunne se. I kirkens vestende var til sikring af tårnet indlagt en lang ankerbjælke, der rakte fra den tilmurede tårnarkade til buen mellem skibet og vestforlængelsen (jf. fig. 7).

Restaureringen 1904, i baron Frederik Wedel-Jarlsbergs tid som kirkeeejer (jf. herskabsstol), kendes først og fremmest fra de opmålinger, som arkitekt Hans Christian Amberg lod udføre, og de signerede forslag han leverede til kirkens istandsættelse. Amberg, der netop havde afsluttet restaureringen af Ribe Domkirke, ønskede at forsyne kirken med et nyt og større tårn på be-

kostning af det usikkert funderede styltetårn, et forslag som dog ikke kom til udførelse (jf. ndf.). I stedet blev det lille tårn stabiliseret med to støt-tepillers ved hjørnerne, og døren i sydsiden blev genåbnet. I våbenhuset blev træloftet afløst af et muret hvælv, og den omdannede dør ind til kirken blev reduceret i bredden. Rummene præges siden af det noget bastante, nygotiske inventar med paneler langs alle vægge og de kalkmalerier, der blev fremdraget i hvælvene (jf. ndf.).

Den hvidkalkede og teglhængte kirke fremtræder i dag i den skikkelse, den fik ved restaureringen 1904. En mindre restaurering 1960 (arkitekt Ebbe C. Norn) i forbindelse med indlæggelsen af el lod inventaret næsten urørt, idet man dog fjernede et rækværk omkring herskabsstolen.²³ En almindelig bygningsmæssig istandsættelse er gennemført 1981-82 (arkitektfirmaet Vilhelmsen & Kristensen), og vinduerne er renoveret 1996.

Gulvene er siden 1904 belagt med Ølandsfliser, idet der er trægulve under stolestaderne. 'Gul-landske fliser' dækkede allerede 1862 den østre del af skibet, mens der i vestenden ligesom i våbenhuset var en belægning med piksten.

Tagværkerne er af fyrretræ og fra 1800-tallet, dog er hanebånd og stivere over koret til dels af genanvendt egetømmer. Skibets tagværk, der er fornyet i fyr 1886, blev som nævnt endnu 1680 repareret i eg. *Tagene* har i det mindste siden 1600-tallet været tækket med tegl.

En *†gavlkam* ('kirkens østre kam'), formentlig over korgavlen, blev repareret 1680.¹³ Om den har hørt til bygningens første udstyr eller var en senere tilføjelse, kan ikke afgøres.

Ikke realiseret *projekt til tårn*. Arkitekt H. C. Ambergs forslag til kirkens restaurering 1902 viser det lille tårn afløst af et større. Det skulle have en grundplan på ca. 6×7 m, en portal i kirkens længderetning og et trappehus i nord.

Opvarmning. Kirken fik elvarme 1982. En *†kakkelovn*, nævnt første gang 1883, var placeret ved skibets nordside med skorsten over tagryggen. Et 'varmeapparat' fra 1908 blev 1948 afløst af en *†kalorifer*, der var installeret i en nu tilkastet *†fyrkælder* ud for skibets nordmur. Kaloriferen erstattedes 1960 af et oliefyr med en nedgravet tank på kirkegården.²⁹

KALKMALERIER

Kirkens *hvælvdekorationer* i fem fag er med få undtagelser afdækket i forbindelse med restaureringen 1904, efter at Eigil Rothe havde besigtiget fremkomne spor.³⁰ De blev rensat og restaureret af Olaf Hellvik 1960 og er sidst istandsat af Charles Gallefant 1982, der samtidig foretog en supplerende afdækning.³¹ Malerierne er udført ca. 1475-1525, efterhånden som hvælvslagningen blev afsluttet i de enkelte afsnit, og utvivlsomt af de samme håndværkere, som murede hvælvene. Billederne i kor og vestforlængelse svarer til andre i Århus Stift, skibets dekoration til en bemaling i Føns Kirke på den fynske side af Lillebælt. Farverne er de vanlige teglrøde og sortgrå.

1) *Kor, o. 1475* (jf. fig. 19). I østkappen over alteret er malet en dobbelt lilje og et *våben* for Jens Iversen Lange (biskop i Århus 1449-82). Det tresidede og skråtstillede våben indrammes af en tolvstav, og på feltet er sammen med de tre roser et lille *bomærke*. Såvel lilje som våbenskjold og bomærke findes helt tilsvarende i Viby Kirke ved Århus (DK Århus 2135-36 med fig. 9), våbenet og bomærket tillige i Århus Vor Frue Kirkes sideskib (DK Århus 1109), hvorfor vi må tro, at det er samme murermeister, der både har muret og malet i de tre kirker. I ribbernes skæringspunkt er endvidere malet en lille firtakket stjerne.

2) *Skib, 1515(?)* (jf. fig. 18). Ribberne i de tre hvælvfag er dekoreret med sparrer på alle tre sider, men uden siksak-virkning som i f.eks. Ørum Kirke (s. 1194 med fig. 17). I østre fag er der nederst brugt små ruder, som også ses omkring østre gjordbue. Otte spygatter indrammes af *dyrehoveder*, både 'naturalistiske' (hjort, okse, vædder og får) og fantasidyr. Over korbuen ses et malteserkors og tilfældigt spredt i kapperne fem passertegnede rosetter af varierende størrelse, alle med firblad og indskrevet i cirkler med karakteristiske 'fimrehår'. Af primitive småfigurer er i vestre fags nordre kappe (fig. 17) malet en lille rød ræv og en sort stork stående omkring en højhalset kande, en illustration til Æsops *fabel* om ræven og storkens gæstebud.³² På modstående kappe i syd (fig. 16) ses en lille mand med spids hue, løftende en fakkell eller kølle(?), og på østkappen sydligst en primi-

Fig. 16. Kalkmalet hvælvdekoration i skibet 1515(?), vestre fags østre og søndre kapper. Indskrift og lille mand med fakkel eller kølle (s. 1356). Foto AM 2010. – *Vault decoration in the nave, 1515(?). Inscription and small man with torch or club.*

tiv indskrift, der giver en lidt usikker datering af hvælvene og malerierne: »Anno do(min)i mcdxv« (i det Herrens år 1415 (må nok læses 1515)).³³

Foruden to små ankre og en træsko findes spredt i 2. og 3. fag otte forskellige *bomærker*. De mange mærker kan næppe alle have tilhørt håndværkere og/eller kirkeværger, men henviser måske til nogle af sognemændene.³⁴

Den uskoledede, 'folkelige' udsmykning svarer nøje til kalkmalerier, der 1999 fremkom i skibets hvælv i Føns Kirke (Odense Amt). Også her ses ræv og stork, 'fakkelmand' og de karakteristiske rosetter. Altså er det samme, formentlig fynske muremester, der har arbejdet i As og Føns.³⁵

3) *Vestforlængelse, o. 1500-25* (jf. fig. 34). I det ottedelte hvælvs to vestre kapper er malet en stor vase med røde, runde blomster og grå, trekantede blade samt en passer-roset med 12 blade omgivet af en siksakbort. På ribberne fandtes 1904 sparrer i siksak på alle tre sider, der igen er overhvidtet, dog ses i skæringspunktet en lille seksbladet roset. Buketten og den øvrige udsmykning har mindelser om billederne i bl.a. Vrigsted Kirkes skib (s. 1329) og i Søvind Kirke (DK Århus 5010-12).

† *Kalkmalet indskrift*. På korets nordøstre hvælvpille fandtes 1904 'en datering med nogle bogstaver i en skjoldlignende figur'.³⁰ Årstallet med (arabertal) læstes »1.70« (1570?) og initialerne »KRV« og »KB«.

Fig. 17. Kalkmalet hvælvdekoration i skibet 1515(?), vestre fags nordre kappe. Ræven og storkens gæstebud samt roset, udført af murere, der også har arbejdet på Fyn (s. 1356). Foto AM 2010. – *Vault decoration in the nave, 1515(?). The fox and the stork's feast plus rosette done by masons who also worked on Funen.*

Fig. 18. Indre set mod øst med kalkmalet hvælvdekoration fra 1515(?) (s. 1356). Foto AM 2010. – Interior seen towards the east with mural vault decoration from 1515(?).

INVENTAR

Oversigt. Det ældste inventarstykke er den romanske granitdøbefont, der dog ikke med sikkerhed er udført til kirken. En klokke fra 1510 er signeret af støberen Albertus Pauli (Albert Poulsen), alterstagerne er gotiske fra o. 1550–75, og et korbuekrucifiks må være kommet til o. 1650–1700. Altersølvet fra 1758 og sygesættet fra 1769 skyldes begge Knud Rasmussen Brandt, Horsens,

en sjælden oblatæske af elfenben er fra o. 1700–25, mens et *alterkrucifiks af messing fra o. 1700–50 nu er i Glud Museum. I Horsens Museum befinder sig en tidligere *altertavle (nr. 2) og *døbefont (nr. 2) fra o. 1800, der må tilskrives Jens Hiernøe i Horsens.

Indretningen præges af kirkens restaurering 1904–05, idet såvel alter som prædikestol, stoleværk, herskabsstol og vægpaneler er udført disse år i *nygotisk stil* og står i blankt ferniseret egetræ. Tegningerne til inventaret er

Fig. 19. Alteropbygning, 1904-05, udført efter tegning af H. C. Amberg (s. 1360). Maleriet er en kopi efter Alonso Cano. Foto AM 2010 – *Altar decoration, 1904-05, after a drawing by H.C. Amberg. The painting is a copy of one by Alonso Cano.*

fra 1902 og skyldes med al sandsynlighed H. C. Amberg,³⁶ mens udførelsen kan henføres til billedskærer E. Camin i Horsens.³⁷ En tilhørende *døbefont (nr. 3) findes siden 1968 i Glud Museum, mens orgelfacaden fra 1928 er udført efter Ambergs tegninger fra 1902.

Istandsættelser og farvesætning. Kirken er senest istandsat 1994-95. Den nævnte *altertavle og *døbefont (nr. 2) i Horsens Museum hørte til en *nyklassicistisk indretning*, som må tilskrives Jens Hiernøe i Horsens og dateres o.

1800.³⁸ Derudover omfattede nyindretningen en *prædikestol, *præste- og *degne stole på hver sin side af alteret samt *stolestader og *therskabsstol.³⁹ Farveholdningen, der er nogenlunde i behold på de bevarede dele, var hvid med forgyldte sirater. 1837 blev alt træværk 'smukt malet og siret med megen forgyldning',¹⁴ hovedsagelig vel en opmaling af stafferingen fra o. 1800. Nymalinger 1862 og 1866 gav alt træværk egetræsfarve med forgyldning, og 1869 nævnes fernisering.⁴

Fig. 20. ★Altertavle, o. 1800, tilskrevet Jens Hiernøe, Horsens (s. 1362). I Horsens Museum. Foto Jesper Weng 2002. – ★Altarpiece, c. 1800, attributed to Jens Hiernøe, Horsens.

Alterbord, 1904, et panelværk, 188×65 cm, 100 cm højt, helt dækket af et nyere *alterklæde* af rødt fløjl, der har en omløbende, broderet frise med korsmotiver. †*Alterklæder*. 1680 nævnes et alterklæde,¹³ og 1862 var klædet af rødt fløjl med guldgalonier.⁴

Alteropbygningen (fig. 19) fra 1904 er udført i nygotisk stil af blankt, ferniseret egetræ efter

Ambergs tegning 1902. Hovedfeltets profilerede spidsbue ledsages af en gennembrudt buefrise og omfattes af en spidsgavl med kronende fiabler, krabbeblade og gennembrudte smågavle med englehoved. Gavlen støttes af spirprydede sidestykker med sprængbuer, og yderst afslutter lavere paneler med gennembrudt løvværk over foldeværk. *Maleriet*, Jesus på Korset, er udført

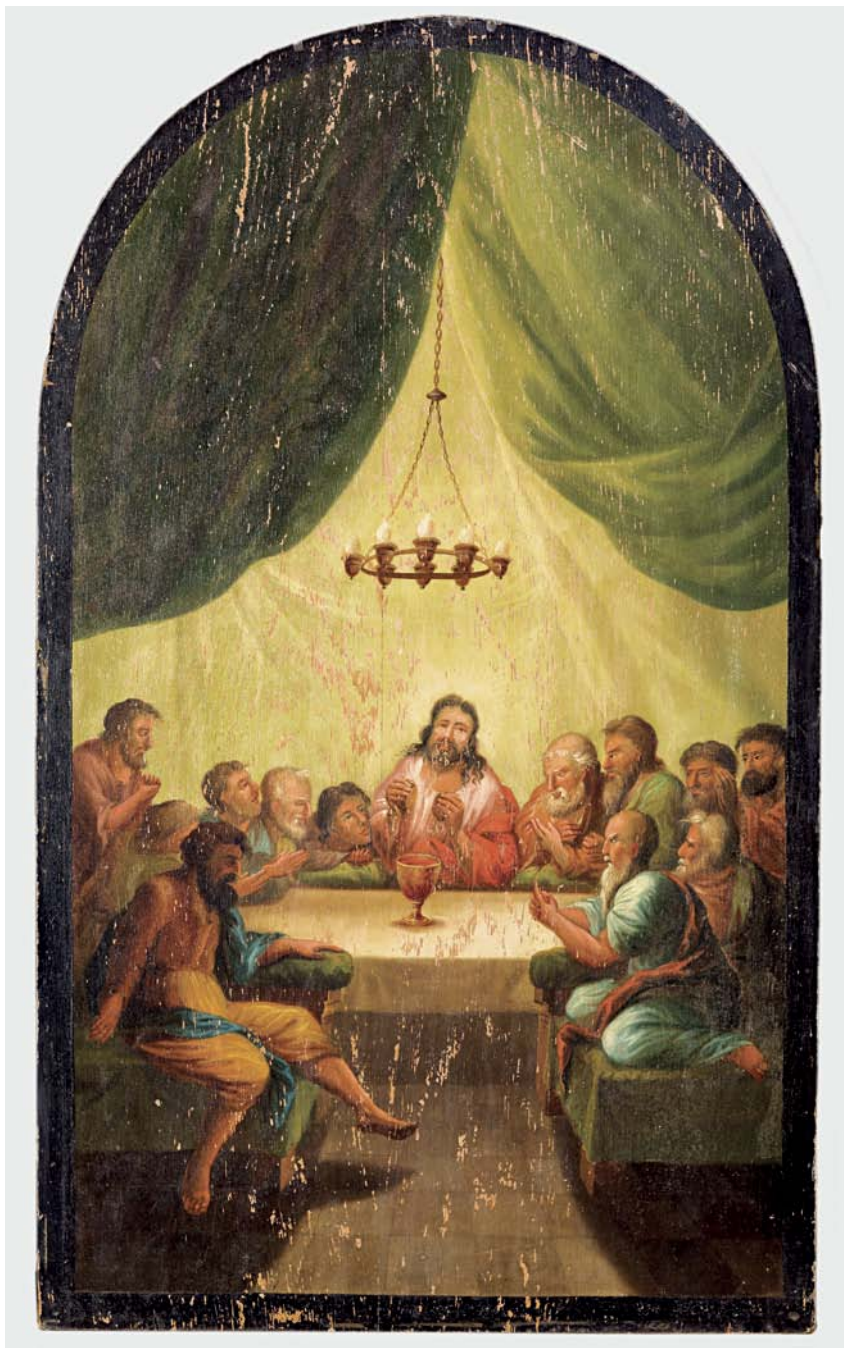

Fig. 21. ★Altermaleri, o. 1800, Nadveren (s. 1362, jf. fig. 20). I Horsens Museum. Foto AM 2011. – ★Altarpainting, c. 1800, *The Eucharist*.

i olie på lærred (193×107 cm) som kopi efter den spanske barokmaler, billedhugger og arkitekt Alonso Cano.⁴⁰ På bagsiden af maleriet sås ved en konservering 2004–05 noteret »Malet 1904«.⁴¹

Tidligere altertavler. 1) En 1. altertavle fra 1572 bar årstallet samt våbener og initialer »GP« og »RR« for givne Gjord Pedersen Galt til Palsgård og Tyrrestrup og hans hustru Regitze Rosenkrantz

Folmersdatter.⁴² 1680 skænkede landsdommer Peder Luxdorff (jf. s. 1345) 24 rdlr. til tavlens staffering, et arbejde, der udførtes af Christian maler i Randers.¹³ Donationen må være årsag til, at tavlen 1756 nævnes som skænket af Luxdorph.⁴³ Endnu et par årtier senere kunne Søren Abildgaard imidlertid aftegne de oprindelige våbener og initialer. Til tavlen hørte muligvis en *†*oliemaleri af Kristus, der 1862 hang i koret.⁴

★2) (Fig. 20), o. 1800, et arbejde i Louis-seize-stil, tilskrevet Jens Hjernøe i Horsens. Tavlen er af fyr, arkitektonisk opbygget med to glatte korintiserende søjler (det ene kapitæl mangler), der står på svære postamentfremspring og har båret en nu manglende profilgesims. Også det rundbuede storfelt har mistet sin indfatning. Over det sidder en hængeskonsol, og i sviklerne er der udskåret et kornaks og en vindrueklase. De smalle sidepartier har under laurbærkranse udskåret sløjfebånd med symboler for Troen, Ordet, Loven og Musikken (kors, bog, tavler og lyre), og øverst krones tavlen af et Jahve-øje i stråle- og skykrans.

Altertavlens staffering i hovedsagelig hvidt og gråtoner må være oprindelig med opmaling fra

1837, da postamentfeltet fik en frakturindskrift på sort bund: »Ske din Villie«.⁴⁴

Storfeltets oprindelige *maleri*, Nadveren (fig. 21), er i gammeldags barokstil. Midt på bordet står kalken, og bag den sidder Jesus omgivet af de bedende og gestikulerende apostle. Over bordet en lysekrone og et stort hængedraperi.

Tavlen er en lidt enklere udgave af Hiernøes altertavle i Vejle Skt. Nikolaj Kirke (s. 121 ff.) og minder ikke mindst om Hatting Kirkes (Hatting Hrd.).⁴⁵ Den ses på et fotografi fra o. 1895 (fig. 22), blev nedtaget 1904-05 og kom til Horsens Museum 1936 (inv.nr. 2989). Fra tavlen stammer måske også to *★volutblade* (50 og 53 cm lange), under hvis egetræsådring man ser ældre hvid og gullig bemaling. Også de er, siden 1943, i Horsens Museum (inv.nr. 3646a-b).

Altersølv (fig. 23), 1758, udført af Knud Rasmussen Brandt, Horsens. Kalken, 23 cm høj, har sekstunget fod, sekssidet skaft og sekstunget knop med mellemfaldende rudebosser, hvis graverede versaler tilsammen danner navnet »Iesusn«, dvs. Jesus Nasarenius (Jesus af Nasaret). Det stejle bæger har to konturlinjer langs munden. På en

Fig. 22. Indre set mod øst før restaureringen 1904. Efter *ÅrbVejle* 1938. — Interior seen towards the east before the restoration of 1904.

Fig. 23. Altersølv, 1758 med våbener for kirkeejerne Henrik Bille og Mette Johanne Arenfeldt, udført af Knud Rasmussen Brandt, Horsens (s. 1362). Foto AM 2010. – *Altar plate, 1758, with arms of the church owners Henrik Bille and Mette Johanne Arenfeldt, made by Knud Rasmussen Brandt, Horsens.*

af fodens tunger er fastgjort en lille støbt krucifiksfigur, og på den modstående tunge er under en grevekronen graveret våbener for kirkeejerne Henrik Bille og Mette Johanne Arenfeldt. På standpladen guldsmedens stempel (Bøje nr. 6144), og under bunden prikgraving: »Kalk og Disk v(og) 43 lod 3 q(uint) 1 on(se) 1758«. *Dysken*, tværmål 13 cm, har på fanen et cirkel- og strålekors, og på dens underside ses samme stempel som kalkens. 1862 fandtes en gammel flæderpose til opbevaring af altersølvet og oblatæskan. †*Altersølv*. Inventariet 1680 anfører kalk og disk af sølv.¹³

Oblatæske (fig. 24), o. 1700–25, et sjældent arbejde af elfenben, cylindrisk, 5,5 cm høj, tværmål 10 cm, med let hvælvet skruelåg. Dets kant er godronneret, og midtpå er fæstnet et lille støbt krucifiks af messing. Krucifiksfiguren slutter sig nærmest til 1300-tallets svungne type. En *alterkande* af sort porcelæn med guldkors fra Bing & Grøndahl nævnes tidligst 1862.⁴

En *ske* af sølv fra 1903,⁴⁶ 16 cm lang, har cirkulært laf med kors, skaftet ligeledes et kors, og på

dets bagside læses skriveskriften: »As Kirke 1904«. Her ses også stemplet »R. Jensen« og et Københavnsmærke »(19)03«. Et tredje mærke er utydeligt.

Fig. 24. Oblatæske af elfenben, o. 1700–25 (s. 1363). Foto AM 2010. – *Wafér box of ivory, c. 1700–25.*

Fig. 25. Sygesæt, 1769, udført af Knud Rasmussen Brandt, Horsens (s. 1364). Foto AM 2010. – *Chalice and the paten for the sick, 1769, made by Knud Rasmussen Brandt, Horsens.*

Sygesæt (fig. 25), 1769, leveret af Knud Rasmussen Brandt, Horsens. Kalken, 14 cm høj, har otte-tunget fod med graveret strålekors, cylinderskaft,

Fig. 26. Alterstager, o. 1550-75 (s. 1364). Foto AM 2010. – *Altar candlesticks, c. 1550-75.*

linseformet knop og halvkuglebæger, hvorpå er graveret årstallet »1769« samt kirkeejernes våbener og deres initialer »HR« og »KR« for Holger Reedtz og Karen Rosenkrantz. Under foden ses guldsmedens stempel (Bøje nr. 6146) og en sikkerhedsgraving. Disken, tværmål 8 cm, har cirkel- og strålekors på fanen og i fordybningen samme våbener, initialer og årstal som kalken. På undersiden samme stempel og graving som kalken. Til sættet hører et måske samtidigt *federal* med rødt fløjlsindtræk og sort bemaling. Sættet nævnes 1862 som 'en mindre sølvkalk med talerken i læderfederal'.⁴

Alterstager (fig. 26), o. 1550-75, gotiske, 35 cm høje med konisk fod og cylinderskaft med tre skaftringe. Skålenes lysetorne er fornyet i jern. En *syvstage* fra 1922 er 51 cm høj og bærer på foden indskriften: »As Kirke fra Holbækgaarden Julen 1922«. En nyere *syvstage* er tilsvarende.

Et brudstykke af en senmiddelalderlig *lysestage* af rød tegl (fig. 27) er fundet 1917 i fyld under kirkegulvet. Den pyramideformede stage mangler toppen og er nu 9 cm høj. Siderne har afskårne hjørner og smykkes af kileformede indtryk. Under bunden er indridset et nitavl (møllespil).

Flere nærtbeslægtede stager findes i Nationalmuseets samling, således én, der er fundet i forbindelse med udgravning af Skt. Laurentii kirketomt i Roskilde.⁴⁷ I Nationalmuseet (inv.nr. D9322).

★*Alterkrucifiks* (fig. 28), o. 1700-50, 22 cm højt, af messing på svajet fod af mørklakeret træ. Den støbte figur, 6 cm høj, hænger på barokvis dybt i armene. Også korset er støbt, men har et pålagt, smedet bånd i korsform bag figuren. Tværarmene har rosetter for enderne, og foroven og forneden smykkes korset af engle, mens man allernederst ser den gamle Adams hovedskal over de uidentificerede initialer »JR«.

Denne type krucifikser er usædvanlige i danske kirker, idet de mere er beregnet for privat andagt, som det også fremgår af forsyningen med initialer. Krucifikset er et seriearbejde, måske italiensk, og må antages at være kommet til kirken som gave.⁴⁸ Det må rimeligvis være dette kors, der nævnes 1807 som et 'lidet krucifiks',⁴⁹ selv om inventaret 1862 vil vide, at kirken havde et 'lille krucifiks af ibenholt og sølv'(?).⁴ 1922 anføres krucifikset som 'ganske lille og fint udført' samt stående på alteret.⁴⁶ 1973 blev det afgivet til Glud Museum (inv.nr. 8298).

†*Messehagler*. Inventariet 1682 nævner en hagel af rødt fløj, ¹³ og 1862 fremhæves en hagel 'af særdeles smukt tøj'.⁴

Fig. 28. ★*Alterkrucifiks*, o. 1700-50, med uidentificerede initialer »JR« (s. 1365). I Glud Museum. Foto AM 2011. *Altar crucifix, c. 1700-50, with unidentified initials »JR«.*

Fig. 27. Brudstykke af ★*lysestage* af tegl, senmiddelalderlig (s. 1364). I Nationalmuseet. Foto AM 2010. – *Fragment of a ★candle-holder of brick, Late Medieval.*

Alterskranke, 1904, af blank, ferniseret eg, halvcirkulær med kannelerede stivere.

†*Alterskranker*. 1853 skulle skranken have læderhynder i stedet for halmmåtter,¹⁴ og 1887 blev knæfaldet fornyet og udvidet.¹⁴

Døbefonte. 1) (Fig. 33), romansk af granit med fod fra 1968, 77 cm høj.⁵⁰ Foden, af grå granit, danner en plint med pyramidestub. Den rødlige kumme er cylindrisk, tværmål 76 cm, og mundingsranden er ikke plan, men stiger indefter. I fordybningens side er en svært forklarlig halvrund indslibning og over for den på overgangen mellem side og bund et afløbshul (tværmål 4,5 cm).⁵¹ Hullet har været ført helt igennem til ydersiden,

men er nu lukket udvendig med en tilpasset, indsat granitsten. Et lignende afløb kendes fra den romanske font i Koldings Immanuelskirke (s. 854).⁵²

Det kan ikke afgøres med fuld sikkerhed, om fonten er kirkens oprindelige; inventariet 1680 nævner blot 'en stenfont'.¹³ Kummen skal fra og med o. 1780 have stået i over hundrede år i borggården på Palsgård og være brugt som trædesten, når en rytter steg til hest. Siden blev den handlet på auktion til en bonde i Åstrup og stod i perioden frem til 1968 som blomsterkumme i cementstøber Pedersens have i Rårup.⁵³ Dette år blev fonten erhvervet af kirken som værende dens gamle døbesten og opsat på sin nuværende plads i skibets østfag foran herskabsstolene.

*2) (Fig. 29), o. 1800, i Louis-seize-stil, af fyr, tilskrevet Jens Hiernøe i Horsens, 94 cm høj. Fonten er cylindrisk med omløbende fascies fornedet og et øvre fremspring, der prydes af småbuer. Siden har guirlande over kannelering. Oprindelig men opmalet staffering i hvidt med forgyldte si-

Fig. 29. *Døbefont nr. 2, o. 1800, tilskrevet Jens Hiernøe (s. 1366). I Horsens Museum. Foto AM 2008. – *Font, c. 1800, attributed to Jens Hiernøe.

Fig. 30. *Helligåndsdue fra fontehimmel tilhørende *døbefont nr. 2 fra o. 1800 (s. 1366). I Horsens Museum. Foto Niels Elswing 1980. – *Dove of the Holy Ghost from font canopy for font from c. 1800.

later.⁵⁴ Efter 1904 at være erstattet af nr. 3, kom fonten til en præstegård i Thy, hvor den tilfældigt blev opdaget af Otto Norn og 1936 kunne overdrages til Horsens Museum (inv.nr. 2989).⁵⁵

*3) 1904, af blank, ferniseret eg, nygotisk, udført af billedskærer E. Carmin, Horsens,⁵⁶ efter tegning af Amberg 1902, 88 cm høj. Fonten er ottesidet, foden med bølgeriller, skaftet med stavværksvinduer og kummen med tovstave og gennembrudt hængesfrise. Siden 1968 i Glud Museum (inv.nr. 24882).

Dåbsfade. 1) 1968, af sølv, tværmål 41 cm, glat, undersiden med stemplet monogram »Sv.T« og sikkerhedsgravering. 2) Til *font nr. 2, et glat *messingfad, tværmål 49 cm, der har stejl side og smal fane. Erhvervet af Horsens Museum 1936 (inv.nr. 2989). 3) Til *font nr. 3, et messingfad, tværmål 40 cm, med blade og frugter langs kanten (inv.nr. 24882).

En *dåbskande* fra 1993 er 30 cm høj, stemplet »Sterling Denmark« og forsynet med sikkerhedsgravering og årstal »1993«. En *†dåbskande* af tin blev anskaffet 1862.¹⁴

Fra en *fontehimmel* stammer en udsåret *Helligåndsdue fra o. 1800 (fig. 30), der er kommet til Horsens Museum 1936 sammen med *døbefont nr. 2 og malet med den (inv.nr. 2989).

Krucifiks (fig. 32), o. 1650-1700. Den muskuløse figur, 72 cm høj, hænger i skrånende arme

med velsignende hænder, hvorpå en del fingre mangler. Hovedet, med flettet tornekroner og vilter hårpragt, er vendt imod højre, kroppen er spændt i en bue, fødderne overlagte. Det lovlig svære bjælkekors i blank eg stammer fra 1900-tallet, ligeledes figurens bemaling med lys hudfarve og blåt lændeklæde. Ophængt på skibets sydvæg skråt oven over døren. 1862 fandtes krucifikset 'over kordøren', og 1879 nævnes det på en bjælke over triumfbuen (jf. fig. 22).⁴

Prædikestol (fig. 31), 1904-05, udført efter Ambergs tegning 1902 i nygotisk stil. Dens fire fag har foldeværk med hjerteformede gennembrydninger, som de kendes fra Ribeeegnen. Øverst afslutter en gennembrudt buefrise og forneden hviler kurven på en kraftig profileret underbygning. Egetæet står blankt og ferniseret. Prædikestolen har plads i skibets nordøsthjørne med opgang fra korbuen. Betrukket *læsepult* fra 1926.⁴

Fig. 31. Prædikestol, 1904-05, udført efter tegning af H. C. Amberg (s. 1367). Foto AM 2010. – *Pulpit*, 1904-05, made after drawing by H.C. Amberg.

Fig. 32. Korbuekrucifiks, o. 1650-1700 (s. 1366). Foto AM 2010. – *Chancel arch crucifix*, c. 1650-1700.

†*Prædikestol*, o. 1800, et arbejde tilskrevet Jens Hiernøe, der ses på et fotografi fra o. 1895 (fig. 22). Kurven var cylindrisk med omløbende fasces forneden og smykkedes på siden af guirlande og kannelering.⁵⁷ Underbaldakinen var kegleformet og en tilhørende himmel havde svungne overribber og en kronende kugle. Prædikestolen stod samme sted som den nuværende og havde opgang fra koret. Den må oprindeligt have stået i samme hvide dragt med forgyldte detaljer som Hiernøes øvrige arbejder. 1862 omtales prædikestolen som 'et simpelt arbejde, rund med himmel over'.⁴ 1888 blev den egetræsåddret.¹⁴

Stolestader, 1904-05, udført i nygotisk stil efter tegning af H. C. Amberg. Bænkene har let skrå fyldingsryglæn, plankegavlne trekanten og tre aftrappede spir. Til staderne hører *vægpaneler*, der i skibet har enkle fyldinger. I koret derimod er panelerne højere og prydes såvel af trekanten som af en afsluttende gennembrudt buefrise mellem høje fialer. Alt står i blankt, ferniseret egetræ.

†*Stolestader*. 1620 blev staderne repareret med brug af to stykker fyrretræ og en fyrrelægte.⁵⁸

Et nyt stoleværk, der bekostedes af Niels Juel Reedtz på Palsgård (†1742),⁵⁹ kendes gennem en *stolestadefortegnelse* fra 1735. Den opregner 17 mandsstole i syd, 23 kvindestole i nord og dertil fire stader forrest på pulpituret, alle med plads for to til fem personer. Forrest i syd fandtes Palsgårds herskabsstol (jf. ndf. †nr. 1), og lige bag herskabet havde dets fuldmægtig, gartneren og to lakajer plads. Så fulgte herskabets øvrige folk og bekendte, dog undtaget skytten, derpå fæstebønderne. I kvindesiden betegnes stolene som tilhørende mændene til sæde for deres hustruer, børn og tjenestepiger. Bagest på pulpituret var der plads for 'inderster og fattige folk', der kunne sætte sig frit, dog 'at de unge ydmyge sig for de gamle'.⁶⁰

Nok et nyt stolesæt fra o. 1800 omfattede 1862 i skibet 26 bænke i kvindesiden, 17 i mandssiden; kvindestolene var 4¼ alen lange, mandsstolene 3¾ alen.⁴ 1868 var staderne repareret og malet med egetræsfarve, og o. 1895 ses de på et fotografi (fig. 22), der viser stolegavlene med rundbuede topstykker, lågerne med profilfyldinger, og alt overstrøget med egetræsfarve.

1896 blev sydsidens stole fornyet i lighed med Klakring Kirkes,¹⁴ og efterfølgende blev også nordsidens nygjort, inden alt blev malet.¹⁴ Disse nygjorte stader er straks efter blevet udskiftet 1904-05. 1864 opsattes der *†hatteknager* over mandsstolene.¹⁴

En *præstestol* bag alteret må være indrettet o. 1904-05. 1862 nævnes i koret en *†præste-* og en *†degnestol* 'smukt malede med en del forgyldning'.⁴ Stolene må have stammet fra o. 1800, da J. B. Løffler 1879 oplyser, at de var samtidige med den daværende *†altertavle* og *†prædikestol*. På et fotografi fra o. 1895 anes en høj stol syd for alteret (fig. 22).

En monumental *herskabsstol* (fig. 33) fra 1904-05 er tegnet af H. C. Amberg 1902 og udført i blankt, ferniseret egetræ. Den nygotiske opbygning optager hele sydvæggen i skibets østfag over for prædikestolen. På et podium står fem stivryggede armstole, af hvilke den midterste er højere end de øvrige. Mens de to ydre stole står foran kirkens almindelige vægpanel, rejser der sig over de midterste en høj baldakin i seks fag med fialer, krenelering og gennembrudt kølbuefrise. I midt-

fagene over den centrale stol er udkåret våben for baron Frederik Wedel-Jarlsberg over valgsproget »Recte faciendo neminem timeas« (Den, der handler ret, har intet at frygte).

†Herskabsstole. 1) Bekostet af Niels Juel Reedtz på Palsgård (†1742).⁵⁹ Den stod 1735 forrest i mandssiden (jf. *†stolestader*). 2) O. 1800, kendt gennem et fotografi fra o. 1895 (fig. 22). Stolen stod samme sted som den nuværende og dannede en bue med syv vinduesåbninger, som skød sig ind i kirkerummet uden dog at nå helt ind i flugt med stolegavlene. Fotografiet viser endvidere, at vinduesposterne var forsirede, og at gennembrudte topstykker afsluttede oven på tandsnitgesimsen, ligesom alt o. 1895 fremtrådte med egetræsfarve. Stolen havde egen indgang udefra med 'dobbelte døre for, den udvendige af eg, den indvendige af fyr' (jf. s. 1354).⁴

1851 fik herskabsstolen ny dør, og 1859 blev der indsat et vindue over den.¹⁴ 1862 angives stolens plads som forrest i mandssiden, hvor den 'går i en runding mellem to piller' og rummede otte løse stole og to bænke. 1878 fornyede man gulvet og panelværket samt 'herskabets dør i ydermuren'.¹⁴

Et *†skab* til messetøj blev 1895 opsat bag alteret.¹⁴

Pengeblok, o. 1860, jernstøbt, 86 cm høj, bestående af en sekssidet boks med pengeslids og nøglelås over en balusterformet stamme; sortmalet. Blokken, der har sidestykker i Vrigsted, Barrit og Klakring kirker, står i våbenhuset ved indgangen. Den nævnes 1862 som en ny, støbt jernblok til 'de fattiges penge' og havde tre låse.⁴

En ny håndholdt *pengebøsse* er af messing. 1862 nævnes en lille *†fattigbøsse* af blik.⁴ En *†pengetavle* til de fattige nævnes 1862 tillige med en *†klingpung* med klokke.⁴

Et *†pulpitur* må have haft plads i skibets vestende. 1726 var seks 'piller' foran på pulpituret brøstfældige, 'hvor små drenge, som kom derop, kunne snart falde igennem' (jf. *†stolestader*). Endvidere manglede fire stole på pulpituret.⁶¹ 1862 havde pulpituret henholdsvis fem og fire bænke 'på hver side' og var malet som den øvrige kirke.⁴

Orgel (fig. 34), 1992, med 10 stemmer, to manualer og pedal, bygget af Bruno Christensen

Fig. 33. Døbefont nr. 1, romansk, og herskabsstol fra 1904-05, udført efter tegning af H. C. Amberg 1902 (s. 1365, 1368). Foto AM 2010. – Font, Romanesque, and family pew from 1904-05, made after a drawing by H.C. Amberg.

& Sønner, Terkelsbøl. Disposition: Hovedværk: Principal 8', Gedakt 8', Oktav 4', Nasat 2 2/3', Spidsfløjte 2', Mixtur II-III; tremulant. Svelleværk: Rørfløjte 8', Hulføjte 4', Principal 2'. Pedal: Subbas 16'. Kopler: SV-HV, HV-P, SV-P. Facaden fra 1929 er genanvendt fra kirkens tidligere torgel, dog med nye prospektpiber af tinlegering. På vestpulpitur fra 1905, der af akustiske grunde er sænket 40 cm i 1992. Spillebordet er placeret i orgelhusets søndre gavl.

†*Harmonium*, skænket o. 1894 af kirkeejeren. Oprindeligt på gulvet i kirkens vestende, fra 1905 på det nybyggede vestpulpitur.⁴

Orgelprojekt. En tegning til den eksisterende orgelfacade ved H. C. Amberg 1902 tyder på, at man allerede da planlagde anskaffelsen af et orgel i forbindelse med den forestående restaurering.⁶²

†*Orgel*, 1929, med fire stemmer, bygget af A.C. Zachariasen, Aarhus.⁶³ Disposition: Bordone 16', Principale 8', Salicionale 8', Flauto 4'; oktavkoppel, svelle. Pneumatisk aktion, keglevindlade. I

1960 forsynedes orglet med elektrisk blæser samt en ny bælg. Den nygotiske facade i blankt, fenniseret egetræ er genanvendt i det nuværende orgel. Den er udført efter ovennævnte tegning fra 1902 og havde oprindelig attrappiber af sølv-bronzeret zink. På vestpulpituret fra 1905, med facaden indfældet i pulpiturbrystningen. Spillebordet var placeret i orgelhusets søndre gavl.⁶⁴

Salmenummertavler. 1-4) 1904-05, ens, i blankt poleret egetræ, 62×51 cm, med øvre krenelering og nedre gennembrudt bladfrise. Tavlerne har skydenumre af træ. 5-6) Nyere, to ens udført som en enklere udgave af ovenstående. 1862 havde kirken fem †*salmenummertavler*, nævnt som 'salmebrædder'.⁴

En *præsterækketavle* fra o. 1960, 157×105 cm, har smal teakramme med trappedekoration. Tavlen er påskrevet med blåsorte versaler på grå bund under overskriften: »Præsterne i As-Klaking efter reformationen«; først anførte præst er »Hans Jensen 1536-1566«. På nordvæggen i skibets vestfag,

Fig. 34. Orgel, 1992, bygget af Bruno Christensen & Sønner, Terkelsbøl. Façaden er udført 1929 efter tegning 1902 af H. C. Amberg (s. 1368). Foto AM 2010. – *Organ, 1992, built by Bruno Christensen & Sønner, Terkelsbøl. The facade is from 1929 designed by H. C. Amberg 1902.*

Et $\dagger$ maleri af Kristus nævnes 1862 som et oliemaleri, der da hang i koret.⁴ Billedet kan have hørt til i tidligere $\dagger$ altertavle nr. 1 (jf. ovf.).

Tre lysekroner fra o. 1900 er i barokstil men lidt forskellige. 1862 hang der en $\dagger$ lysekrone af messing til 12 lys midt i kirken.⁴

Et kirkeskib fra 1979, jagten »De trende Brødre«, er bygget af Aksel Andersen, Overby, som en kopi af et fartøj, der under Napoleonskrigene tilhørte Niels Juel Reedtz til Palsgård. Skibet er skænket af byggeren i forening med hans hustru Gudrun.⁶⁵ Det 90 cm lange skrog har sort skandæk og en grøn og blå stribe langskibs; bunden er hvid.

Et ældre ($\dagger$)kirkeskib, en femmastet bark, muligvis skoleskibet »København«, ligger siden 1969 på kirkeloftet i ruineret stand. Skibet, der blev ophængt 1956, var skænket af hotelejer Magnus Møller.⁶⁶

En $\dagger$ ligbåre nævnes i inventariet 1680.¹³

Klokker. 1) (jf. fig. 13) 1510, med signet for støberen »Albertus Pauli« (Uldall, *Kirkeklokker* 119 f.), tværmål 69 cm. Om halsen skriftbånd med latinsk relieffraktur: »a(n)no d(omi)ni mdx s(anc)

tus Ioh(ann)es euangelista ora pro nob(is)« (I det Herrens år 1510. Hellige Johannes Evangelist bed for os). Indskudt mellem ordene findes støberens cirkulære signet med hans bomærke,⁶⁷ der omkranses af navnet »albertus pauli« (Albert Poulsen). Indskriften kantes af dobbeltlister. Klokken, der har nyere slyngebom, hænger ude i tårnets sydlige glanhul (med nr. 2 umiddelbart indenfor).⁶⁸ Klokken hører til en gruppe på fem, der kan tilskrives støberen (jf. *DK Tisted* 138, *DK Århus* 4037 f.). 1862 kaldtes klokken »mindre« og hang samme sted som nu.⁴ En istandsættelse er foretaget 1973.

2) 1985, med indskrifter i reliefversaler. Om halsen kanter prydbortter med bibelske scener ordene: »Støbt til As kirke af Eiisbouts i Asten (Holland) i året 1985«. På legemet læses: »Salige er de fattige i ånden, thi Himmeriget er deres« og lige over den profilerede slagring: »Skænket af Maren Marie Jensen Skødt«. Slyngebom af fyr.

En middelalderlig $\dagger$ klokke blev afleveret ved klokkeskatten 1528–29. Den vejede med »jernfang« 16 lispund (jf. s. 1018–19).⁶⁹

Klokkestol af fyrretræ. 1863 blev $\dagger$ klokkestolens træværk delvist fornyet.¹⁴

GRAVMINDER

Gravsten (fig. 35), o. 1600, over ukendte.⁷⁰ Grå kalksten, trapezformet, 185×98/85 cm. Foroven ses slidte konturer af den opstandne Frelser stående under en trekloverbue, der har kronet et udslidt skriftfelt i rulleværkskartouche. Spor af udslidt randskrift med versaler, og i hjørnerne medaljoner med evangelistvæsnerne, foroven Mattæusenglen (tv.) og Johanne sønnen, forneden Markusløven (tv.) og Lukasoksen. Mellem de to sidste spores et fodfelt. Nu i skibets midtgang, vestligst, hvor stenen også lå 1922.⁴⁶

†Gravsten, o. 1572, over Tvig (Hartvig) Juul (Juel) til Paltgaard, †17. juni 1572 på sin gård Lundgaard (Svendborg Amt) og hans hustru Marine Erichs Daatter (Tornekran) til Kollerup, †2. sept. 1572 i

Fig. 35. Gravsten, o. 1600, over ukendte (s. 1371). Foto AM 2010. – Tombstone, c. 1600, deceased unknown.

Fig. 36. Gravflise, o. 1775, over Kirsten Nielsdatter (s. 1371). Foto AM 2010. – Tomb slab, c. 1775, of Kirsten Nielsdatter.

Kiøbenhavn. Stenen blev afskrevet 1756, og omtales da som en stor ligsten, der fandtes i †kapellet.⁴³

To *gravfliser*, der oprindeligt kan have ligget i kirkegulvet, er nu indmuret i indersiden af kirkegårdsportalens piller. 1) (Fig. 36), o. 1775, over salig kone Kier Sten Nielsdatter, *1712 i Klakerring, hun boede og døde... Rød kalksten, afkortet forneden, nu 46×49 cm. Indhugget sortoptrukket kursivskrift.

2) O. 1783, over provst Ditlev Mehl, †20. jan. 1783 i sin alders 56. år. Rød kalksten, 45×43 cm med indhugget sortoptrukket kursivskrift.

†Kapellet ved skibets sydside blev som nævnt restaureret 1572 og indrettet af Mourids Podesbusk til Kjørup og Lerbæk som begravelse for hans fætter Hartvig Thomesen Juel til Estrupgård. Og det tjente siden ejere (og medejere) af Palsgård (jf. s. 1354).

Af †kisterne, der ved kapellets nedbrydning o. 1800 må være blevet nedsat på kirkegården,⁷¹ opregnedes 1768 fire, der rummede Holger Reedtz (†1707) og hustruen Berte Christine Juel (†1732) samt deres søn Niels Juel Reedtz (†1742) og hans hustru Mette Johanne Arenfeldt (†1762).⁵⁹

Antikvaren Søren Abildgaard afskrev få år senere uddrag af indskrifterne på tre †kisteplader.⁴²

1) (Holger Reedtz, amtmand) †18. dec. 1707. (Hans fader var) Peder Reetz til Tygestrup, ridder af Elefanten, gehejmeråd og kansler etc. Under udtoget er tegnet et firdelt våbenskjold med en

kombination af Holger Reedtz' aner: Reedtz, Sehested, Brahe og Rosenkrantz.

2) Etatsrådinde Berte Christine Jul, *1663, †10. jan. 1732. Hendes fader var baron Jens Jul til Julinge, hendes mand etatsråd Holger Reetz, herre til Palsgaard og Worgaard, amtmand over Dronningborg Amt.

3) Etatsråd Niels Juul Retz, *17. febr. 1699, †23. jan 1742. Hans fader var etatsråd og amtmand over Dronningborg Amt Holger Reetz, hans frue Mette Johanna Arenfelt.

Kirkegårdsmonumenter. På familien Reedtz' gravsted i kirkegårdens nordvestre hjørne er opsat 10 monumenter i form af ens, skråstillede plader af kalksten, hvidt marmor og granit fra o. 1900-1948. Tidligst begravet er kammerherre Holger Reedtz, †1803, og hans hustru Karen Rosenkrantz, senest Gerda Reedtz, *23. juli 1877 i Horsholm, †17. nov. 1948 i Vogliani, Italien.

KILDER OG HENVISNINGER

Vedr. arkivalier for Vejle Amt i almindelighed henvises til s. 56-58, vedr. litteratur til s. 59-62. Endvidere er benyttet:

Arkivalier. *Kirkens arkiv.* Synsprotokol 1862 ff. LAVib. Palsgård Godsarkiv. Dokumenter vedr. kirke-, fattig- og jordemodervæsen 1735-1856 (G 370. 129). Stolestaderegister 1735.

NM. *Håndskrifter.* Fr. Uldall, *Om de danske landsbykirker* VI, 279-83 (1895). – *Notesbøger.* Søren Abildgaard IV, 45 (1770'erne). – *Indberetninger.* J. B. Løffler 1879 (bygning og inventar); Fr. Melbye 1904 (kalkmalerier); Bent Sylvest 1962 (middelalderlig teglovn); A. Nyboe 1988 (inventar); Karin Vestergård 2003 (altermaleri); Harald Trane 2005 (altermaleri). To avisudklip om døbefonten 1968.

Tegninger og opmålinger. NM. Opmålinger af kirken, signeret H. C. Amberg 1902 (plan, snit og opstalter); forslag til restaurering, hvælv i våbenhus og nyt inventar ved H. C. Amberg 1902 (alter, paneler, prædikestol, herskabsstol og orgel); plan af kirken ved Arkitektfirmaet Vilhelmsen & Kristensen 1984; forslag til udvidelse af kapelbygning ved Arkitektfirmaet Knudsen & Halling 2006.

Litteratur. Fr. Melbye, »Kalkmalerierne i As Kirke«, *ÅrbVejle* 1905, 145-53. Folder *As Kirke*, u.å.

Historisk indledning ved Mogens Kragssig Jensen og Niels Jørgen Poulsen, bygningsbeskrivelse og kalkmalerier ved Niels Jørgen Poulsen, inventar og gravminder

ved Ebbe Nyborg og orgler ved Ole Beuchert Olesen. Engelsk oversættelse ved James Manley, oversættelse fra latin ved Peter Zeeberg. Redaktionssekretær Heidi Lykke Petersen; teknisk og grafisk tilrettelæggelse ved Mogens Vedsø. Redaktionen afsluttet 2011.

¹ *Vejle Amts Stednavne*, Kbh. 1944, 23.

² *Kronens Skøder* II, 590-92.

³ LAVib. Århus Bispearkiv (C 3.1152). Adkomster på Jus Patronatus 1615-1712.

⁴ Synsprotokol 1862 ff.

⁵ *KancBrevb* 5. juli 1634.

⁶ *KancBrevb* 21. marts 1660.

⁷ *KancBrevb* 6. jan. 1567.

⁸ *Kronens Skøder* I, 488.

⁹ *AldDaArkReg* II, 160 og V, 111.

¹⁰ Allerede 1700-tallets topografer var optaget af sognets særlige beskaffenhed. I *Danske Atlas* hedder det (1768): »Assens Sogn mener nogle i gamle dage at have været »omflødt« og kaldet Assøe».

¹¹ Vandløbet afvandes nu via Rårup Å, og den tilsandede åmunding kaldes Døde Å.

¹² Kirken er orienteret omtrent solret (med en mindre afvigelse mod syd) og ligger derfor nærmest som en »diagonal« på kirkegården.

¹³ R.A. *Rentekammeret. Reviderede rgsk.* Kirkeregnskaber 1680-94. Århus Stift (571).

¹⁴ LAVib. *Bjerre-Hatting Hrd.s provsti.* Synsprotokol 1833-1901 (C 36.4-7)

¹⁵ Kgl. bygningsinspektør Johs. Magdahl Nielsen arbejdede i de samme år for kirkeejeren, godsejer Einar Schou, Palsgård. Sml. også Juelsminde Kirke (s. 1399).

¹⁶ Bent Sylvest, »En middelalderlig teglovn i Kirkeholm«, *Bjerre Herreds Bogen*, Glud Museum 1963, 137-40.

¹⁷ Stenenes formater varierede i størrelse: 9-9,5×12-14×26-28,5 cm.

¹⁸ Vinduets bredde er på Ambergs opmåling 1902 (fig. 6) fejlagtigt angivet til kun 30 cm.

¹⁹ Blandt flere kirken i Büchen (Lauenburg), jf. Georg Dehio, *Handbuch der deutschen Kunstdenkmäler. Hamburg Schleswig-Holstein*, 1971.

²⁰ Kirkerne i Pjedsted og Gårsløv (Holmans Herred) har hvælvede udvidelser, mens skibet har bevaret sit flade loft.

²¹ Også i Føns er skjoldbuerne spidse.

²² At der er tale om et styttetårn, er først erkendt af Thomas Bertelsen, jf. hans specialeafhandling *Danske kirkers middelalderlige styttetårn*, Aarhus Universitet 2003.

²³ Korrespondance i NM.

²⁴ Et vindue i skibes sydmur, vest for våbenhuset, er muligvis først etableret i forbindelse med våbenhusets opførelse. Da vinduer er lukket i forbindelse med hvælvslagningen i skibet, synes våbenhusets altså at være ældre end hvælvene i skibet (dateret 1515).

²⁵ Arkaden er bredere end skjoldfeltet og går bag om

den sydøstre hvælvpille, hvilket viser, at den var brudt igennem sydmuren for hvælvs-lagningen i skibet.

²⁶ *DaAtlas* IV (1768), 148. Mourids Clausen Podebusk (lensmand på Tranekær, †1593) og Hartvig Thomsen Juel talte begge Rosenkrantz-slægten blandt deres aner. Hartvig Juel skriver sig således til Estrup efter sin moder, Lene Rosenkrantz. Hans datter, Ingeborg Juel til Kollerup, opholdt sig efter forældrenes død 1572 i huset hos Mourids Podebusk, indtil hun 1574 blev gift med Manderup Parsberg.

²⁷ *HofmFund* og *DaAtlas*.

²⁸ LAVib. *Bjerre Hrd.s provsti*. Synsprotokol 1803-18 (C 35A).

²⁹ Note 4 og 23.

³⁰ Fr. Melbye, »Kalkmalerierne i As Kirke«, *ÅrbVejle* 1905, 145-53.

³¹ Korrespondance og indberetninger i NM.

³² Jf. samme motiv i bl.a. Århus Domkirke (*DKÅrhus* 433), Næstved Skt. Peders Kirke og kirkerne i Nr. Herlev (Frederiksborg Amt) og Føns (Odense Amt) samt Hesselager og Ørbæk (Svendborg Amt).

³³ Således læst af M. Mackeprang 1904 (efter E. Røthes indberetning eller fotografi), idet han mente, at X'et med den lodrette streg ikke burde forstås som XI, men som et almindeligt 10-tal, der i middelalderlig skrift ofte har denne form (M. Mackeprang i brev til sognepræst Melbye 6. sept. 1904). Men også læsningen »XIV« (1514) har været foreslået.

³⁴ To bomærker på østsiden af arkaden mod vestforlængelsen (på buens stik) må høre til sidstnævnte. Bomærkerne svarer til to andre (det ene et 'korset kors') i skibet, men er malet med en anden hånd.

³⁵ Flere træk i skibets dekoration peger på Fyn som murersjakkets hjemsted, foruden træskoene også 'fimrehårene' omkring rosetterne. Om de såkaldte fynske 'Træskoværksteder' og deres kreds se *DaKalkmalerier* 5, 78-85.

³⁶ Tegningerne, i NM, udgør to sæt, et første udkast og et endeligt tegningssæt, der svarer til det udførte. Det sidste har både påskrift og signatur af Amberg. Når der alligevel kan rejses en smule tvivl om hans ophavsret, skyldes det, at *Trips* 4. udg. 1926 (med flere derefter) anfører arkitekt Hector Estrup i Horsens som tegner af inventaret. Det kan derfor ikke helt udelukkes, at *Trips* forfattere, der jo skrev kort efter restaureringen, kan have haft en viden om Estrups involvering, som vi ikke har i dag.

³⁷ Oplysningen om Camins udførelse af arbejdet gælder strengt taget nok kun døbefonten (*nr. 3), idet den findes på fontens museumskort i Glud Museum. Men det må være sandsynligt, at han har stået for alt træinventar 1904. I Horsens forekommer han i vejvisere mellem 1893 og 1910. Han ses her på flere adresser, af hvilke værkstedets 1905 angives som Fredensgade 7.

³⁸ Der findes ingen skriftlige vidnesbyrd om nyindretningen, som med al sandsynlighed må dateres sent

i Jens Hiernøs virke (†1801), da udskiftningskortet fra 1797 endnu viser gravkapellet eksisterende (jf. s. 1354).

³⁹ J. B. Løfflers indb. 1879 vil vide, at 'altertavle, døbefont, prædikestol samt præste- og degnestol alle er samtidige fra tiden omkring det 18. århundredes midte'.

⁴⁰ Maleriet, fra o. 1640, befinder sig i Eremitagemuseet i Skt. Petersborg.

⁴¹ Årstallet ses ikke 2010; måske har det stået på den 2004-05 udskiftede blændramme.

⁴² NM. Søren Abildgaards notesbog nr. 4, 45. Se også: Poul Grønder Hansen, *Søren Abildgaard (1718-1791). Fortiden på tegnebrættet*, 2010.

⁴³ *HofmFund* 2, 268.

⁴⁴ Senere overmaling med egetræsfarve må atter være fjernet, efter at tavlen 1936 kom til Horsens Museum.

⁴⁵ Jf. Otto Norn, »Billedhugger Jens Hiernøe og hans kirkelige Arbejder i Vejle Amt«, *ÅrbVejle* 1938, 168-206.

⁴⁶ LAVib. *Bjerre-Hatting Hrd.s provsti*. Synsprotokol 1901-22 (C 36.3).

⁴⁷ Niels-Knud Liebgott, *Lamper, stager og kroner fra middelalder og renaissance*, Nationalmuseet 1973, 9 f.

⁴⁸ Jf. Glud Museums genstandskort, der foreslår initialerne opløst som Palsgaards ejer (Niels) J(uel) R(eedt).

⁴⁹ *Præsteindb* 1807, 22.

⁵⁰ Fonten er ikke omtalt i Mackeprang, *Døbefonte*.

⁵¹ Indslibningen foreslås i folderen *As Kirke* at have været til præstens hånd, når han under dåbshandlingen sænkede barnet ned i vandet.

⁵² Jf. Mackeprang, *Døbefonte* 64 f.

⁵³ Folderen *As Kirke* samt artiklen »150 aars udlændighed sluttet i formiddag«, *Vejle Amts Folkeblad* 19. april 1968.

⁵⁴ Senere overmaling med egetræsfarve må atter være fjernet efter 1936, da fonten kom til Horsens Museum.

⁵⁵ *Norn 1938* (note 45) 186.

⁵⁶ Navnet gives på genstandskortet i Glud Museum.

⁵⁷ Om tidens cylindriske prædikestole se Allan Tønnesen, »Runde prædikestole«, i *Skæve vinkler. Festskrift til Kjeld de Fine Licht i anledning af 75 årsdagen*, red. Ulla Kjær, Marie-Louise Jørgensen og Jørgen Hegner Christiansen, København uden år, 122-128.

⁵⁸ R.A. *Lensregnskaber*. Stiernholm Len 1614-21, kirke-regnskaber 1614-15.

⁵⁹ *DaAtlas* 4, 148.

⁶⁰ LAVib. *Palsgård Godsarkiv*. Dokumenter vedr. kirke, fattig- og jordmodervæsen 1735-1856 (G 370. 129).

⁶¹ LAVib. *Århus bispearkiv*. Kirkesyn 1719-26 (C 3-1168).

⁶² Facaden afviger stilistisk noget fra Ambergs øvrige inventar, der er mere udpræget nygotisk. På tegningen fremtræder de tre facade-felter med elegante, slanke prospekt-piber; ved orglets bygning 1929 tilsidesatte man dette forhold og indsatte til skade for helheden piber med en videre mensur (17 piber i stedet for tegningens 24). En stjernefigur, antagelig tænkt som cym-

belstjerne med tilhørende klokkespil, der på tegningen pryder den midterste pibegruppe, blev ikke realiseret.

⁶³ A. C. Zachariasen: Fortegnelse over leverede orgler, i Den Danske Orgelregistant.

⁶⁴ Yderligere oplysninger vedr. kirkens orgler findes i Den Danske Orgelregistant.

⁶⁵ Henning Thalund, *Kirkeskibe i Haderslev Stift*, Haderslev 1999, 36.

⁶⁶ Thalund 1999 (note 65) 85.

⁶⁷ Mærket gengivet i foto hos Uldall, *Kirkeklokker* 120. Foruden af Uldall er indskriften afskrevet af J. B. Løffler 1879.

⁶⁸ På grund af denne ophængning har klokken reelt været utilgængelig for undersøgelse 2010.

⁶⁹ RA. *Rentekammeret. Regnskaber ældre end 1559*. 1528-29. Fortegnelse over indkrævede klokker (reg. 108a).

⁷⁰ Det kan udelukkes, at stenen er identisk med den nedennævnte over Hartvig Juel og Marine Tornekrans, da den savner al adelig heraldik. Dens i øvrigt gode kvalitet taler snarere for, at det kunne være en præstegravsten.

⁷¹ Måske er det sket på kirkegårdens nordvestligste hjørne, hvor Palsgård siden har haft sin begravelse (jf. kirkegårdsmonumenter).

AS CHURCH

Building. The church, whose oldest section was built in the latter half of the 1200s, is situated out by the sea (the Kattegat). Its location is noteworthy, since the other churches of the region are all withdrawn a few kilometres inland. Chancel and nave, despite the use of mixed materials, fieldstone and brick, must have been built as one unit, and, judging from the form of the openings, in the transition between Romanesque and Gothic. In the Late Middle Ages a number of changes and extensions were made, executed in stages from the east to the west c. 1475-1525. Chancel and nave had vaults built in, a porch was built on the south side of the nave, and the nave was extended to the west and furnished with a small stilt tower. A Late Medieval †mortuary chapel on the south side of the nave was demolished c. 1800. Major restoration and refurnishing were carried out c. 1800 and in 1904-05 (cf. furnishings).

Late Medieval *wall paintings.* The vaults were decorated gradually as the work was finished on the individual sections, and undoubtedly by the same craftsmen who built the vaults. The decoration in the chancel (c. 1475) and the western extension (c. 1500-25) correspond to others in Århus Diocese. The decoration in the nave, dated 1515(?), on the other hand corresponds closely to a painting in Føns Church on Funen, on the other side of the Little Belt, which is why the

same (presumably Funen-based) builder must have worked in both churches. In Føns too, Æsop's fable of the fox and the stork's feast is shown.

The oldest item of the *furnishings* is the Romanesque granite font, which cannot be said with certainty to have been made for the church. A bell from 1510 is signed by the founder Albertus Pauli; the altar candlesticks are Gothic from c. 1550-75; and a chancel arch crucifix must have come around 1650-1700. The altar plate from 1758 and the chalice and paten for the sick from 1769 are both the work of Knud Rasmussen Brandt, Horsens, while a rare wafer box of ivory must be dated c. 1700-25, and an altar crucifix c. 1700-50. In Horsens Museum there are an earlier *altarpiece and *font from c. 1800 which must be attributed to Jens Hiernøe in Horsens.

The furnishings bear the stamp of the restoration of the church in 1904-05, since altar, pulpit, pews, family pews and wall panels were executed in those years in the neo-Gothic style after drawings by H.C. Amberg and are in polished oak. A *font belonging to the church has been in Glud Museum since 1968.

Of *sepulchral monuments* a worn-down tombstone from c. 1600 has been preserved as well as two tomb slabs from the end of the 1700s. The †mortuary chapel on the south side of the nave was emptied c. 1800 of the †coffins of members of the noble families Reedtz and Juel.